

Dr. Slavko MIJUŠKOVIC

O OSTACIMA JEDNOG KOTORSKOG ISTORIJSKOG SPOMENIKA IZ XIII VIJEKA

Kad se jula mjeseca 1954. godine bio počeo poravnavati teren za namjeravanu gradnju nove pošte na Šuranju, ispred južnih kotorskih gradskih vrata, najprije se prišlo otkopavanju jednog povećeg nasipa. Otkopavajući ovaj nasip radnici su naišli na mnoge ljudske kosti, zapravo na ostatke na tom mjestu sahranjenih ljudi nad kojima je bila izvršena smrtna presuda, pošto se zna da su na ovom mjestu mletačke vlasti, od kraja XVII vijeka, a zatim austrijske, pa francuske i ponovo austrijske običavale izvršavati smrtnu kaznu nad političkim i drugim krivcima.

Upravo kad se odstranjivanje nasipa svodilo kraju, počeli su se ukazivati temelji negdašnjih građevina i razne nadgrobne ploče. Tada je Narodni odbor opštine Kotor obrazovao specijalnu komisiju sa zadatkom da obezbijedi otkrivene objekte kao i one koji će se tokom daljih radova otkriti.

Komisija — u sastavu: pisac ovih redova, kao predsjednik, i članovi: don Niko Luković, don Ivo Stjepčević i Spasoje Lipovac — je već 27. jula izvršila uviđaj i ustanovila da je da su otkriveni temelji ostaci manastira i crkve sv. Franje, koje je još 1288. godine podigla udovica kralja Uroša I, Jelena de Courtenay, kćerka posljednjeg latinskog cara Balduina II, čiji je sin Filip bio oženjen kćerkom napuljskog kralja Karla I Anžijskog, te odatle i zabluda koja se uporno povlači ne samo u tradiciji već i kod nekih historičara da je udovica Uroševa anžijska, a ne kurtnejska princeza.

Manastir i crkva sv. Franje postojali su sve do 1657. godine, kada su mletačke vlasti bile odlučile da ih poruše. Mlečane je na ovu odluku navela opasnost koja je tada prijetila od turskog napada na Kotor. Naime, još krajem 1656. godine Turci su se bili počeli pripremati za napad na Kotor, a mletačke vlasti su o tim priprema batile stalno obavještavane. Skadarski paša Varlac bio je dobio od Porte naređenje da zauzme Kotor. Pripreme za ovaj napad su dugo trajale. Skadarski paša je nastojao da pridobije u tu svrhu Crnogorce, Brđane pa i Grbljane, u čemu ga je, naročito kod ovih

posljednjih, pomagao Džafer-aga Tujković, ali u tome nije uspio. Sem navedenih, skadarski paša je vršio i pripreme čisto strategijskog karaktera, pa su mletačke vlasti s pravom računale da će napad na Kotor biti žestok.¹

U očekivanju napada, u Kotoru su se vršile ozbiljne pripreme: vanredni providur Jerolim Batalja (*Girolamo Battaglia*) naredio je useljenje u Kotor za borbu nesposobnog obližnjeg stanovništva. I Grbljani su tom prilikom sklonili svoje porodice u Kotor, uništivši prethodno, pored ostalog, oko 30 mlinova da ih neprijatelj ne bi mogao koristiti.²

Kotorski vanredni providur je o pripremama turskim, a i svojim, detaljno obavještavao mletački senat, koji je, uviđajući kolika opasnost prijeti Kotoru i njegovom području, uputio u Boku nekoliko ratnih brodova da bi se onemogućilo blokiranje grada s mora.³

Među mjerama koje su bile preduzete za obezbjeđenje odbrane grada bilo je i pomenuto uništenje franjevačkog samostana, pošto je postojala bojazan da se Turci, ukoliko se približe gradu, utvrde u samom samostanu i tako učine efikasnijim dejstvo svoje artiljerije i olakšaju opsadu s južne strane.⁴

Očekivani napad Turaka uslijedio je 30. jula 1657. artiljerijskom vatrom sa Pračišta,⁵ koja se nije prekidala sve do kraja opsade. Vojsku napadača predvodili su skadarski i hercegovački paše. Njihovi ljudi su za vrijeme opsade napadali i pljačkali mnoga mjesta u Boki. Poslije nekoliko dana opsade, Turci su zatražili predaju grada, ali je odgovor bio negativan. U toku opsade mletačka vojska je izlazila iz grada u namjeri da odbije opsadivače, te su se tako borbe vodile i ispred samih gradskih zidina, dakle u rejonu pomenutog samostana i crkve.⁶

Poslije jednomjesečne neuspješne opsade, Turci su se povukli.⁷ Vjerujemo da je uspješnoj odbrani Kotora znatno doprinijela mjera rušenja manastira i crkve.

Iz straha da Turci poslije ovog neuspjeha ponovo ne pokušaju u dugom periodu Kandijskog rata da napadaju na Kotor, nije došlo do obnavljanja porušenih manastira i crkve, a redovnici sv. Franja 1668. godine podignu unutar gradskih zidina novi manastir i crkvu.⁸

¹ Slavko Mijušković, Istorijske iskopine u Kotoru, »Pobjeda« od 24. avgusta 1954, str. 6.

² Isto.

³ Isto.

⁴ Isto.

⁵ Lokalitet nad naseljem Škaljari.

⁶ Slavko Mijušković, Istorijske iskopine..., str. 6.

⁷ Isto.

⁸ Isto.

Već prilikom prvog svog uviđaja od 27. jula 1954. godine Komisija je konstatovala postojanje unutar temelja crkve nekoliko grobova sa nadgrobnim pločama.

Svjesna vrijednosti i značaja novootkrivenih ostataka, Komisija je predložila NOO Kotor »da se ljudske kosti koje su se pronašle u nasipu,⁹ kao i one koje će se pronaći u grobovima, sakupe u sanducima i da se zatim pokopaju u zajedničkoj kosturnici na groblju u Škaljarima; na ovoj kosturnici trebalo bi postaviti natpis sa odgovarajućim istorijskim elementima, kako bi se i na ovaj način sačuvala uspomena na istorijski spomenik nad kojim će mjestom uskoro biti podignuta jedna moderna zgrada«.

Iz zapisnika o prvom uviđaju Komisije prenosimo i ovo: »Kao prvu mjeru u cilju obezbjeđenja ostataka manastira, crkve i grobova Komisija je odlučila da se rukovodiocu radova na pripremanju terena za gradnju sreske pošte daju direktive kako ne bi istorijski spomenici na koje se bude nailazilo prilikom vršenja daljih iskopavanja bili oštećeni, kao i to da se grobovi ne otvaraju. Također je odlučeno da se, kada iskopavanje bude dovršeno, izvrši snimanje tehničko i fotografsko čitavog terena na kome se nalaze ostaci manastira i crkve kao i grobovi; otvaranju grobova prići će se tek po završenom snimanju i to u prisustvu Komisije«.¹⁰

Prilikom vršenja drugog svog uviđaja 12. avgusta Komisija je ustanovila »da se izvođači radova ne pridržavaju direktiva o kojima je riječ u zapisniku prvog uviđaja od 27. jula o. g., a koje je direktive predsjednik ove Komisije odmah prenio direktoru građevinskog preduzeća »Boka«, koje vrši pomenuto iskopavanje, pošto se utvrdilo da su neki ostaci zidova manastira i crkve srušeni, kao i to da su neki grobovi otvarani«.¹¹

Da se pri nastavljanju iskopavanja ne bi radilo protivno njenim odlukama, Komisija je predložila NOO Kotor da postavi stalnog nadglednika pri vršenju iskopavanja sve dok isto ne bude dovršeno. Za nadglednika je bio predložen Niko Doklešić »jer Komisija smatra da će se isti u punoj mjeri pridržavati njenih odredaba i direktiva«.¹² Doklešić se odmah, i prije rješenja NOO Kotor, prihvatio vršenja ove dužnosti.¹³

Uvjereni u vrijednost otkrivenih ostataka, Opština Kotor je uskoro po dobijanju izvještaja o drugom uviđaju Komisije obavijestila Zavod za zaštitu spomenika kulture Crne Gore, koji je tada lokalitet nalazišta stavio pod zaštitu države i obustavio dalje radove

---

⁹ Radi se o kostima na tom mjestu od tuđinskih vlasti pogubljenih i sahranjenih naših ljudi.

¹⁰ Istorijski arhiv u Kotoru (IAK), Fond OP, dosije CCLIX, br. 2.

¹¹ Isto, br. 3.

¹² Isto.

¹³ Isto.

na iskopavanju, ali se već iste i narednih godina, sa 1957. zaključno, povremeno radilo na sistematskom arheološkom iskopavanju, istraživanju i snimanju čitavog otkrivenog kompleksa samostana i groblja.¹⁴

Pošto se stručno iskopavanje pod nadzorom Zavoda sporo odvijalo, Sekcija Kotor Društva istoričara Crne Gore 2. aprila 1955. dostavila je Zavodu dopis slijedeće sadržine:

»Kao što je poznato, prošlog ljeta otkriveno je u neposrednoj blizini Kotora srednjovjekovno groblje i temelji crkve i manastira sv. Franja, zadužbine Jelene, žene Uroša I.

Otkriveno područje obuhvata otprilike nešto više od polovine cjelokupnog zdanja. Komisija (koju je tada obrazovao G(radski) NO Kotor bila je donijela zaključak da se izvrše dalja otkopavanja i da se važni pokretni objekti sprema u lapidariumu, a da se kosti sahrane na katoličkom groblju sa oznakom i karakteristikama nalažišta.

Negdje neposredno iza ovog ovaj nalaz su pregledali dr Đurđe Bošković i prof. Milutin Plamenac, koji su bili mišljenja da čitav ovaj nalaz kao cjelina ostane na terenu i da se zaštiti. Dr Viktor Novak je izrazio mišljenje kao i pomenuta komisija GNO-a Kotor.

Na sjednici ove Sekcije održanoj 24. III t. g. raspravljalo se o ovom pitanju. Svi su se saglasili da treba što prije pristupiti definitivnom rješenju ovog pitanja i da se uputi predstavka tom Zavodu da ovo pokrene. Svi učesnici ove sjednice složili su se sa mišljenjem Komisije GNO-a, obzirom da ovo nije antički nalaz, niti nalaz nekog značajnijeg istorijskog naselja. Naravno, konačna odluka bi se donijela prilikom završetka iskopavanja.

Pri raspravljanju da li da ovaj teren ostane kao zaštićeni prostor ili ne, potrebno je voditi računa da je ovo neposredna blizina grada, toliko potrebna za gradnju nekog važnijeg gradskog objekta, jer su se svi složili u tome da je krajnje vrijeme da se tjeskoba grada rasterećuje građenjem novih objekata izvan gradskih zidina.«¹⁵

Na gornji dopis Zavod je odmah reagovao slijedećim odgovorom:

»...slobodni smo da vam skrenemo pažnju na sledeće činjenice: Prilikom kopanja temelja za poštansku zgradu u Kotoru, kao što vam je poznato, naišlo se na srednjovjekovno groblje i na osnove crkve sv. Franje. Zavod je o tome odmah obaviješten od mjesnih vlasti i, koristeći prisustvo profesora univerziteta Đ. Boškovića, priznatog stručnjaka iz oblasti naše srednjovjekovne arhitekture i umjetnosti i direktora Zavoda za zaštitu spomenika kulture, formirana je u Kotoru konsultativna komisija.

¹⁴ IAK — OP CCLIX, br. 7/2.

¹⁵ Isto, br. 7/2 — 3.

Svi prisutni, među kojima je bio i predsjednik GNO, drug Mato Petrović, saglasili su se da se otkriveni lokalitet stavi pod zaštitu države i dalji radovi konačno obustave. Na osnovu ove odluke uslijedilo je i formalno rešenje o zaštiti i time je ova odluka legalizovana. Pored toga, Izvršno vijeće NRCG iz svojih budžetskih rezervi obeštetilo je preduzeće »Boka« za do tada izvedene radove u iznosu od oko 2.000.000 din. S time je i sa druge mjerodavne strane sankcionisana odluka Zavoda o stavljanju pod zaštitu države pomenutog groblja. Ne vidimo da su od tada pa do danas mogle nastupiti neke bitne promjene u našim osnovnim gledištima po pitanju kotorske urbanističke problematike. Smatramo da jedno ovako ozakonjeno stanje, diktovano isključivo interesima konzervacije kulturnih vrijednosti i kulturne izgradnje grada Kotora, ne bi moglo da se iz osnova mijenja na temelju argumentacije GNO, koje mogu da nađu svoju korisnu primjenu i van zaštićenog prostora i u neposrednoj blizini Kotora. Mi cijenimo poduhvat GNO Kotora i lična zalaganja i inicijativu njenog zaslužnog predsjednika, kao i nastojanja da se nova naselja šire van gradskih zidina i da se time, kao što kažete u predstavci, »tjeskoba grada rasterećuje«. Međutim, ne bi smo se mogli načelno složiti da se u konkretnom slučaju tjeskoba grada rasterećuje na štetu zaštićenih lokaliteta, putem njihovog eliminisanja, prigušivanja ili muzejskog fragmentiranja.

Otkriveno groblje, po našem mišljenju, trebalo bi da ostane *in situ*, da se kao takvo sačuva i kultiviše, jer smatramo da, s obzirom na svoje specijalne odlike i izrazite heraldičke ambleme starih i poznatih kotorskih porodica, ovaj lokalitet sa očuvanim grobljem i tragovima manastira predstavlja veći značaj za kulturnu istoriju grada Kotora, nego da se na tom mjestu podigne neka zgrada. Naše je mišljenje da otkriveno groblje, iako nije »antički nalaz«, za nas ne predstavlja manju dragocjenost, jer je bliže i neposrednije vezano za našu srednjovjekovnu kulturnu istoriju.

Najzad napominjemo da će se naredne godine nastaviti arheološka iskopavanja sve dotle dok se detaljno ne ispita čitav lokalitet i potpuno precizira njegov stvarni lik i njegova vrijednost.

Današnja slika otkrivenog groblja ne pruža najpriyatniji utisak, što je, na žalost, nemoguće izbjeći doklegod budu trajali arheološki terenski radovi. Međutim, po njihovom završetku postoje mogućnosti da se ovaj zaštićeni prostor ukusno obradi i da postane privlačan i originalan. Time bi Kotor, pored svojih mnogih značajnih spomenika, dobio još jedan rijedak i dobro sačuvan spomenički objekat.¹⁶

Zavod se u svojoj analizi »Urbanistički plan Kotora i pitanje srednjovjekovnog groblja na Gurdiću« ovako osvrnuo na dopis

¹⁶ Isto, br. 7/3 — 4.

sekcije Društva istoričara Kotor od 2. aprila: »Prema odgovoru Istonijskog društva imamo utisak da se, možda, nije strogo objektivno ni analitički dovoljno stručno, sa potrebnom naučnom dokumentarnom podlogom, procijenila prava vrijednost i značaj ovog srednjovjekovnog lokaliteta, jer kriterijum da ovo nije antički nalaz, niti nalaz nekog značajnijeg istorijskog naselja i da je ova neposredna blizina grada potrebna za gradnju nekog važnijeg gradskog objekta, nije prihvatljiv za naš stav ni za proučavanje prave vrijednosti jednog takvog spomenika. Komisija za prenos grobova (!), gdje su pretežno zastupljeni članovi Istonijske sekcije nastojala je kasnije da ovo prvobitno gledište korigira podvlačeći značaj objekta, ali ne mijenjajući svoj poznati stav.«¹⁷

U vezi sa prednjim citatom napominjemo da je Komisija od samog početka otkrivanja ostataka spomenika bila sasvim ubijedena u njegov značaj, te da nije »nastojala kasnije da prvobitno gledište korigira, podvlačeći značaj objekta«. Naprotiv, ona je baš zbog značaja objekta, a uvjerena da se *in situ* bitni elementi nalazišta, kao natpisi na grobovima, grbovi i zanatski amblemi, ne mogu trajno sačuvati, smatrala da je najoportunije odmah prenijeti u lapidarijum ove važne spomenike na kamenu, a zatim ih iz lapidarijuma prenijeti i trajno smjestiti u crkvu sv. Franja u zidinama, i to čim ova crkva, od koje su se kompletno sačuvali samo zidovi, bude obnovljena i podešena da primi vrijedne ostatke starog nalazišta. Naime, Komisija je bila uvjerena da je sasvim prihvatljivo da se sada, kad su se otkrili važni kameni spomenici trajno smjeste na mjestu gdje je podignut, zapravo transplantiran, uz korišćenje ne samo kamenog već i drugog materijala porušenog, novi manastir sv. Franja sa odgovarajućom crkvom, smatrajući da je sada potrebno uraditi ono što prilikom transplantacije 1668. godine nijesu smatrali vrijednim da urade oni koji su ovu transplantaciju izvršili.

Pošto je nalazište bilo stavljeno pod zaštitu države, Zavodu se nije žurilo da okonča iskopavanja i obezbijedi neoštetljivost otkrivenih objekata, ugrožavanih raznim činionicima, a i vremenskim nepogodama.

Radovi su se nastavljali i 1957. godine. O tadašnjoj situaciji govori i pomenuta analiza Zavoda: »U završnoj fazi radova u 1957. godini stav Opštine kotorske, odnosno njenog načelnika za komunalne poslove, prelazi uobičajene granice kulturnih odnosa. Osmog avgusta (1957) rukovodilac radova na pomenutom lokalitetu drug Pavle Mijović piše Zavodu, između ostalog, i slijedeće: »Nailazimo na skoro nepremostive teškoće od Komunalnog odsjeka Opštine. Ozlojeđen što nastavljamo radove, načelnik komunalnog odsjeka Opštine je zaprijetio otvoreno, u četiri oka, da uzaludno pokušavamo da spasimo objekat od uništenja. Rekao je doslovno: »Da je tu

---

¹⁷ Isto, br. 7/4.

zlatu, mi ćemo organizovati Socijalistički savez jedne noći i sve vam slomiti«». Tražili smo da nam pokaže regulacioni plan kako bismo mogli planirati ogradu — odbio je. Od nas je tražio građevinsku dozvolu, pa kad smo podnijeli molbu, tražio je da mu podnesemo plan situacije odobren i ovjeren (kao da učestvujemo na konkursu za izvođenje građevinskih radova, gdje se traži još i kaucija). Jedva ako uspijemo da dobijemo dozvolu samo za čišćenje terena. U saglasnosti sa ovakvim stavom Opštine, socijalno osiguranje odbija da nam primi prijavu bez građevinske dozvole. Opština, osim toga, traži da joj podnesemo ovlaštenje Zavoda da se radovi izvode. Ovakva politika se odrazila i na dobavljanje radne snage preko biroa rada...«.¹⁸

O gore navedenom stavu načelnika Komunalnog odsjeka bio je obaviješten Savjet za kulturu SRCG.¹⁹

U nastavku analize Zavoda čitamo: »Arheološka istraživanja sa privremenim konzerviranjem nekih grobnih ploča završena su 1957, kada je trebalo pristupiti podizanju ograde, što je bilo onemogućeno stavom predstavnika Opštine, a što se jasno vidi iz pisma druga Mijovića. U 1958. godini Zavod nije pristupio predviđenoj tehničkoj zaštiti podizanjem ogradnog zida i kultivisanjem čitavog lokaliteta, jer je pitanje sudbine i prenosa groblja sve više podgrijavano, a suprotnosti u gledištima i zaključcima sve više zaoštravane, a naročito poslije prikazivanja idejne skice urbanističkog plana od strane prof. Maksimovića²⁰ na drugoj plenarnoj sjednici od 19. aprila 1958, gdje je prisustvovao i predstavnik Zavoda, koji je neodstupno potvrdio svoj raniji stav.«.²¹

U nastavku analize Zavoda ističu se neslaganja Zavoda sa mnogim urbanističkim koncepcijama prof. Maksimovića, što u ovom članku nije od bitnog interesa, a zatim se prelazi na naš predmet: »Drugo pitanje je novootkopano groblje i osnove franjevačkog samostana, kome dr Maksimović prilazi obazrivo, sa potrebnom rezervom i kompromisnim stavom. Njegova je konstatacija da sadašnja grupacija stambenih zgrada na Šuranju (gdje se nalazi i novootkriveno nalazište) ne odgovara ni po svojoj dotrajalosti ni po izgledu tom istaknutom mjestu. Šuranj treba da bure raščišćen i upotrebljen za izradu novog društvenog centra u kome bi bili novi ovi objekti: bioskop, prodavnice i uslužne radionice, toplo kupatilo sa plivačkim bazenom, dom narodnog zdravlja i štampanija.

Ukoliko se Zavod za zaštitu spomenika SRCG, kaže prof. Maksimović, ne bi složio da prostor otkopanih temelja bude upo-

¹⁸ Isto, br. 7/4 — 5.

¹⁹ Isto, br. 7/5.

²⁰ Prof. dr Branko Maksimović, veoma priznati i poznati urbanista u zemlji i inostranstvu, dobitnik većeg broja nagrada za urbanistička rješenja gradova i naselja.

²¹ IAK — OP CCLIX, br. 7/5.

trebljen za novu pijacu, mogao bi se predložiti slijedeći kompromis: da se iznad otkopanih temelja izradi armirano-betonska platforma na stubovima koja bi nosila pijacu; time bi se nesumnjivo i otkopani temelji bolje zaštitili nego da ostanu pod otvorenim nebom. Zavod je mišljenja da je ova kompromisna varijanta prihvatljivija od predloga arh. Đukića da se na tom mjestu podigne zgrada na stubovima. Za jednu ovakvu platformu, koja bi mogla da obuhvati čitav prostor nad grobljem, ne bi bilo potrebno tako duboko fundiranje stubova kao za veću zgradu, a pored toga i dimenzije stubova bile bi znatno manje, te i opasnost od povrede spomeničkih objekata osjetno smanjena. Na toj bazi Zavod je sklon da pregovara, korigujući svoje prvo mišljenje o mogućnosti podizanja neke zgrade.²²

Dok su otkriveni istorijski objekti ostajali i dalje, zbog nezaštićenosti, ozbiljno ugroženi, prepiska oko njih se nastavljala. NOO Kotor je 28. decembra 1958. uputio Zavodu slijedeći akt:

»Već duže vremena, tj. od kada su otkopani jula 1954. godine, nije ništa zamašnije urađeno na obezbjeđenju ostataka ruševina crkve, manastira i odgovarajućeg groblja sv. Franja na Gurdiću,²³ već isti je izložen raznim vremenskim i drugim nepogodama (kiši, suncu, izvoru Gurdića itd.) i propada.

Savjet za kulturu ovog Odbora razmatrao je ovo pitanje na svojoj posljednjoj sjednici i zaključio je da se ostaci spomenika jedino mogu sačuvati ako se sa mjesta nalazišta sklone negdje drugo.

U tom smislu imenovao je komisiju koju sačinjavaju: Brajković Mato, Mijušković Slavko, Premozić Tonko, Zloković Ignjo, Vičević Ferdi, Kovijanić Risto, Pasković Gracija, Begu Ivan i Bošković Manko.

Savjet je stavio komisiji u zadatak, pored ostalog, da, po prethodnom fotografskom i tehničkom snimanju nalazišta, odmah, po direktivama i stalnim nadzorom jednog arheologa stručnjaka, priđe dizanju svih objekata sa grobova, kao i onih koji bi se našli u njima, a koji bi mogli biti od kulturno-naučnog ili umjetničkog interesa. Objekti iz kamena prenijeti će se i pohraniti u crkvi sv. Franje na Šuranju,²⁴ u zidinama, koja predstavlja direktan kontinuitet porušene crkve na Gurdiću, a objekti iz drugog materijala, ako bi ih bilo, prenijeće se i pohraniti u Pomorskom muzeju u Kotoru do formiranja gradskog muzeja.

Komisija će prilikom pretraživanja grobova izdvojiti kosti svih sahranjenih i pokopati ih na groblju u Škaljarima, u jednoj kosturnici sa natpisom njihovog porijekla.

²² Isto, br. 7/7 — 8.

²³ Lokalitet na kome su otkriveni ostaci manastira sv. Franje naziva se i Gurgić (po istoimenom izvoru u neposrednoj blizini) i Šuranj (po srednjovjekovnom nazivu Surana).

²⁴ Vidi prethodnu napomenu.

O prednjem se izvještavate i istovremeno molite da odredite od strane Zavoda jednog svog predstavnika koji bi bio prisutan radu naše komisije i svojim prisustvom doprinio boljem radu na očuvanju i pohranjivanju objekata od kulturno-istorijske vrijednosti navedenog istorijskog spomenika.²⁵

Na gornji akt Zavod je odgovorio 6. januara 1959. Poslije navođenja već poznatih nam stavova, svoj odgovor Zavod završava: »Smatrajući da odluka NO Opštine nije donijeta u duhu Zakona o zaštiti spomenika kulture, niti je u tom pogledu postignuta potrebna saglasnost naše ustanove, to smo mišljenja da bi bilo nelogično i neumjesno prisustvo našeg predstavnika u izvođenju jednog smjelog²⁶ zahvata, koji je u gruboj kontradikciji sa našim osnovnim konzervatorskim stanovištem. Naše prisustvo značilo bi pozitivno sankcionisanje vaše neprihvatljive odluke u pogledu koje Zavod rezerviše svoj stav za preduzimanje potrebnih i cjelishodnih mjera.«²⁷

Još istog dana kad i odgovor Opštini Kotor, Zavod je uputio Sekretarijatu za kulturu SRCG slijedeći dopis:

»Izvjestavate se da je NOO Kotor formirao mjesnu komisiju za prenos i smještaj otkrivenih ostataka sa groblja na Gurdiću i pozvao predstavnika Zavoda da prisustvuje radu komisije.

Crkva i groblje su stavljeni pod zaštitu države. Kad je pokrenuto pitanje prenosa grobnih ploča, Zavod je u samom početku zauzeo odlučan stav da se u groblje ne dira, već da ostane *in situ*, da se podigne niska ograda a teren kultiviše. U međuvremenu arh. Đukić iz Herceg-Novog predložio je da se na pomenutom lokalitetu podigne zgrada na stubovima, čime bi groblje bilo vidno i zaštićeno. Ovakav predlog, kao kompromis, Zavod je prihvatio. Međutim, NO Opštine Kotor sa novoformiranom komisijom stavlja Zavod pred svršen čin i pred tešku povredu Zakona o zaštiti spomenika kulture. Prirodno je da smo odbili naše prisustvo na jednom destruktivnom poslu.

Pošto je u pitanju flagrantna povreda osnovnog principa zaštitne službe, a s obzirom i na raniji stav Opštine Kotor, molite se da neposredno i preko Izvršnog vijeća djelujete da se onemogućí ovakav pothvat u kulturnom Kotoru i našoj Republici...«²⁸

Sekretarijat je 10. januara odgovorio: »U vezi vašeg pisma povodom odluke Narodnog odbora u Kotoru o prenošenju i smještaju otkrivenih objekata sa groblja na Gurdiću, sekretar Savjeta za kulturu NR Crne Gore razgovarao je 9. I 1959. godine sa sekretarom Opštine Kotor da Opština ne odlučuje po pitanju groblja bez konsultovanja sa Zavodom za zaštitu spomenika kulture kao i sa Savje-

²⁵ IAK — OP CCLIX, br. 7/10 — 11.

²⁶ Prvo je bilo napisano: smiješnog, pa ispravljeno u: smjelog.

²⁷ IAK — OP CCLIX, br. 7/11.

²⁸ Isto, br. 7/12.

tom za kulturu NR Crne Gore. Dobro bi bilo da i sam Zavod razgovara sa Opštinom i konsultuje se s njima kako bi se našlo što pogodnije rješenje».²⁹

Ovaj odgovor Sekretarijata nije mogao zadovoljiti Zavod, a naročito ne preporuka direktnog sporazumijevanja Zavoda sa Opštinom poslije tako odlučnog njenog stava, zasnovanog na zaključcima njene druge komisije, koja je poslije zasjedanja 25. decembra 1958. godine donijela ove zaključke:

»Komisija je svjesna da se radi o ostacima jednog vrlo značajnog srednjovjekovnog spomenika (ovdje slijedi istorijat manastira i crkve, koji zbog uštede prostora izostavljamo). Sem toga, uz crkvu i manastir sv. Franje nalaze se i ruševine crkvice, kapele, sv. Katarine, čiji datum osnivanja dosad nije mogao biti utvrđen, ali iz jednog podatka iz druge sudsko-notarske knjige Državnog arhiva u Kotoru utvrđeno je da je ova crkvice opravljena 1397. od mletačkog trgovca Marka Nigra. Unutar temelja sv. Franje, kao i unutar temelja sv. Katarine, a i izvan ovih temelja, nalaze se grobovi. Nad nadgrobniim pločama 34 groba nalaze se ili natpisi ili grbovi, ili jedno i drugo. Iako uvijek kratki, određujući i to u najsvretnijem slučaju: ime, prezime, zanimanje i datum prve sahrane ili datum izrade groba, ovi natpisi — od kojih najstariji datiran nosi datum 1372. godine, što ne znači da neki grobovi bez datuma nijesu i nešto stariji; najmlađi grobovi približavaju se datumu porušenja crkve i manastira 1657. godine — su interesantni i zbog toga što mahom nose ili tipična slavenska imena ili druga imena slavenskih oblika i dezinencija. Grbovi kotorskih plemića i amblemi raznih zanata (kovački, kožarski, krojački, obučarski itd.) predstavljaju objekte ne samo od heraldičkog već i drugog naučnog interesa. Dalje, temelji ovih građevina, iako ne mogu dočarati arhitektonski aspekt istih, ipak jasno odražavaju njihovu arhitektonsku bazu, koja svojom neobičnošću predstavlja, svakako, velik interes u oblasti istorije crkvene arhitekture. Sam plan i smještaj grobova vrlo je interesantan za istraživače srednjovjekovnih nekropola. Komisija smatra da je neophodno potrebno te ostatke spasiti i svestrano naučno obraditi i u tom cilju predlaže slijedeće:

Pošto još od vremena kada su se ostaci opisanog spomenika, po izvršenom iskopavanju, otkrili (jula 1954) pa sve do danas nije ništa urađeno da bi se oni obezbijedili, izuzev što su vršena tehnička i fotografska snimanja i što su neke razbijene ploče povezane betonom, a pošto je kroz navedeno vrijeme ovo arheološko nalazište osjetno stradalo od nepogoda kojima je bilo izloženo (kiše koje stvaraju velike poplave, blizina izvora Gurdića, koji povremeno svojom neobičnom snagom jako ugrožava grobište itd.), a koje nepogode izazivaju slabljenje kompaktnosti terena, tako da dolazi do pro-

²⁹ Isto.

puštanja i slabljenja zidova grobnica, što rezultira i lomljenje nadgrobnih ploča, naročito onih iz krtog đuričkog crvenog kamena (jedna od takvih ploča, koja je doskora bila čitava, a sadrži i grb i natpis, skoro je potpuno razmrskana) — Komisija, obzirom da se *status quo*, i pored naročitih nastojanja i velikih žrtava, ipak ne bi mogao održati, iako bi to predstavljalo najsretnije rješenje, predlaže kao jedino efikasno rješenje da se, po detaljnom tehničkom i fotografskom snimanju — ako to nije ranije u potpunosti izvršeno — kao i poslije izrade reljefa čitavog nalazišta, odmah, po direktivama i stalnim nadzorom jednog arheološkog stručnjaka, priđe dizanju svih objekata (nadgrobne ploče sa natpisima, grbovima i raznim amblemima, predmeti koji bi se pronašli prilikom otvaranja grobova, pragovi grobova, ukoliko nose neke stilske karakteristike i ukrase i sl.), koji bi mogli biti od naučnog ili umjetničkog interesa; da se objekti iz kamena prenesu i pohrane u crkvi sv. Franje u zidinama, koja je podignuta 1668. godine, i koja predstavlja direktan kontinuitet porušene crkve, što je zaista sretna okolnost, a objekti iz drugog materijala da se pohrane do formiranja gradskog muzeja u Pomorskom muzeju u Kotoru. Dalje, Komisija predlaže da se prilikom pretraživanja grobova izdvoje kosti sahranjenih i pokopaju na groblju u Škaljarima u jednoj specijalno izrađenoj kosturnici na kojoj bi trebalo postaviti natpis koji bi sadržavao relativne istorijske elemente nalazišta, te bi tako i ovaj natpis, pored u lapidarijumu (tj. crkvi sv. Franje u zidinama) i muzeju pohranjenih objekata, kao i pored izvjesnog broja dokumenata u Državnom arhivu u Kotoru, koji se odnose na obadvije crkve i samostan, govorio o ovom našem značajnom istorijskom spomeniku, podignutom u vremenu kada je Kotor, nalazeći se u okviru nemanjičke države, bio dostigao vrhunac svog ekonomskog i kulturnog razvoja.

Prilikom donošenja svoje odluke o podnošenju ovog predloga, koji, istina, dira u jedno od osnovnih načela arheologije, naime, da se po mogućnosti arheološka nalazišta koja predstavljaju ostatke jedne arhitektonske cjeline, a ne izolirane arheološke predmete, nastoje konzervirati *ubi et ut jacent*, Komisija je, i pored svog uvjerenja da se *status quo* i uz velike žrtve ne bi mogao održati, uzela u obzir i činjenicu da su ostaci crkve, samostana i groblja sv. Franje arheološki veoma mladi, a i istorijski su relativno mladi u jednoj sredini koja se može ponositi mnogim spomenicima iz rimskog, vizantijskog i ranonemanjičkog doba.³⁰

Više nego odluka Opštine (koju smo već citirali), predlog Komisije od 25. decembra 1958, na kome se ta odluka i zasniva, jako je zabrinuo Zavod s obzirom da se obrazloženje predloga nije moglo lako osporavati. Zbog toga je Zavod, koji je uporno stajao na poznatim nam pozicijama, smatrao potrebnim da odmah postigne podršku

³⁰ IAK — OP CCLIX, br. 7/19 — 21.

od Saveznog instituta za zaštitu spomenika kulture i Arheološkog instituta Srpske akademije nauka, što je i postigao.³¹ Od obimne prepiske nastale u vezi sa time donosimo obrazloženje od 26. I 1959. Arheološkog instituta SAN:

»Iskopane objekte u Šuranju treba sačuvati *in situ* iz slijedećih razloga:

1) dok nisu u Šuranju otkopani ostaci stare predslovenske građevine, o tome da je Kotor nasljednik antičkog *Ascruviuma* nije bilo nikakvih verodostojnih podataka. Arheološki nalazi iz IV—VIII veka, koji su otkopani u grobovima te građevine i ostaci drugih antičkih građevina na ovom mjestu nepobitan su dokaz neprekidnog razvoja grada *Ascruvium — Dekateron — Kotor*. Zakloniti te ostatke značilo bi oduzeti Kotoru jedno živo materijalno svjedočanstvo tolike njegove starine.

2) Od tri velike sakralne građevine, koje je 1288. godine podigla kraljica Jelena, žena Uroša I, sa sigurnošću je identifikovana i sačuvana u zadovoljavajućem stanju samo jedna: Franjevačka crkva u Kotoru, dok su takve Građevine u Baru i Skadru ili sasvim propale ili ne mogu biti ubicirane. Dokumentarna vrijednost Franjevačke crkve, kao objekta specifične arhitektonske strukture iz tog doba, jedinstvena je kod nas. Uništiti je značilo bi lišiti kulturno naslijeđe Kotora spomenika, koji predstavlja živo svjedočanstvo o tome da je materijalna kultura grada Kotora išla u korak sa najnaprednijim tehničko-građevinskim dostignućima svoga doba.

3) Kapelica koja je uz veliku građevinu dozidana, jedini je sačuvani spomenik, koji je podigla kotorska porodica Buča, porodica najznačajnijih diplomata i finansijera u doba najveće moći naše srednjovjekovne države. Pored te svoje istorijske vrijednosti, ona ima i neospornu kulturno-umjetničku vrijednost sa svoje arhitektonske strane.

4) Tridesetak otkopanih grobnica na Šuranju ne predstavljaju obično »crkveno groblje«, nego pravi *campo santo* srednjovjekovnog Kotora, gdje su sahranjeni u kulturnom svijetu dobro poznati kotorski humanisti i pisci, vođi narodnih pokreta (Spice), legendarni zanatlije (Novak kovač), najčuvenije kotorske porodice (Bizanti i Bolice) i možda čak (još nije otkopan) grob našeg najvećeg srednjovjekovnog neimara i skulptora Fra Vite, graditelja Dečana; što je za kulturnu prošlost Kotora od naročitog značaja, natpisi nad tim grobovima svjedoče o apsolutnom slovenskom karakteru ogromnog dijela njegovog stanovništva, što je odlučan dokaz da ono što je Kotor stvorio u srednjem vijeku nije djelo tuđinaca nego naših ljudi. Prenijeti te nadgrobne spomenike na kakvo drugo mjesto, značilo bi sasvim umanjiti dokumentarnost jednog nepo-

³¹ Isto, br. 7/14 — 18.

srednog svjedočanstva o njegovoj i svojoj prošlosti, i od izvanredno dobro prezentovanog spomenika *in situ*, praviti vještačke kvazi muzejske eksponate.

5) Sačuvati sve te spomenike kotorske prošlosti ne znači čuvati nauštrb njegovog urbanističkog razvoja, naprotiv otkopavanje do kraja, konzervacija i pretvaranje u otvoren spomenik — lapidarijum otkopanih objekata (Franjevački manastir) u Šuranju i njihova prezentacija u slobodno ozelenjenom parku, moglo bi budućem urbanističkom izgledu i potrebama Kotora služiti na ponos i na daleko veću korist, nego što bi to mogla pružiti bilo kakva druga građevina u ovom tipičnom istorijskom ambijentu.³²

Gornje obrazloženje bilo je dostavljeno: Savjetu za komunalne poslove NOO Kotor, Savjetu za kulturu NR Crne Gore i Zavodu za zaštitu spomenika kulture NRCG.³³

Zavod 6. februara 1959. javlja direktoru Arheološkog instituta SAN-a, pored ostalog, i slijedeće: »Stavljamo Vam do znanja da je NO Opštine Kotor na osnovu zaključaka komisije za prenos groblja, bez obzira na mnoge posredne i neposredne intervencije i zakonske propise, pristupio svom rušilačkom poslu. Zavod će pokrenuti krivični postupak protiv odgovornih lica. Predložili smo Sekretarijatu za kulturu NR Crne Gore da se formira komisija stručnjaka, gdje bi bio zastupljen Arheološki institut i Savezni institut i jedan ili dva urbanista, pored nadležnih republičkih organa. Bio sam slobodan da predložim Vas i dr Fiskovića,³⁴ jer smatram da je potrebno da komisija bude jedno visoko autoritativno tijelo naših eminentnih stručnjaka. Od urbanista predložili smo prof. N. Dobrovića i Bogdanovića. Sa ovim se Savjet za kulturu (SRCG) saglasio. Zavod i ovom prilikom računa na Vašu svestranu podršku i na Vaš najmjerdavniji sud.«³⁵

Savjet za kulturu NRCG, koji je putem korespondencije sa svim zainteresovanim institucijama bio stalno u toku zbivanja oko spornog problema, 16. februara 1959. je postupio po dobijenom predlogu i obrazovao »Stručnu komisiju Sekretarijata Savjeta za kulturu NR Crne Gore po pitanju ocjene kulturno-istorijske vrijednosti srednjovjekovnog groblja na Gurdicu.«³⁶

Ova komisija je zasjedala 28. februara u Kotoru. Da bismo pružili pun uvid u rad Komisije, donosimo zapisnik sa njenog zasjedanja:

³² Isto, br. 7/16 — 17.

³³ Isto, br. 7/17.

³⁴ Akademik dr Cvito Fisković, direktor Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture — Split.

³⁵ IAK — OP CCLIX, br. 7/17 — 18.

³⁶ Isto, br. 6 i br. 8.

Z A P I S N I K

sa sastanka stručne komisije Savjeta za kulturu NRCG formirane rješenjem Savjeta za kulturu NRCG broj 02-148 sa zadatkom da preispita i ocijeni kulturno-istorijsku vrijednost srednjovjekovnog kotorskog groblja na Šuranju i u saglasnosti s tim da predloži najcjelishodnije rješenje spora između NOO-e Kotor i Zavoda za zaštitu spomenika kulture NRCG.

Sastanku prisustvuju: predsjednik Komisije Đurđe Bošković, upravnik Arheološkog instituta SAN, i članovi: prof. Dobrović Nikola, prof. Maksimović Branko, Mijušković Slavko, direktor Državnog arhiva u Kotoru, Plamenac Milutin, direktor Zavoda za zaštitu spomenika NRCG, te Seferović Branko, predsjednik NOO-e Kotor i arhitekta Zdravković Ivan, direktor Saveznog zavoda za zaštitu spomenika kulture.

Prijepodnevnom radu Komisije prisustvovao je arhitekta Đokić Vojislav, a popodnevnom nije.

Sastanku Komisije nije prisustvovao dr Cvito Fisković, direktor Konzervatorskog zavoda Dalmacije.

Zapisnik vodi Radomir Đukanović, službenik Odsjeka za prosvjetu NOO-e Kotor.

Predsjednik Komisije, Đurđe Bošković, otvorio je sastanak i u uvodnom izlaganju, pored ostalog, iznio je da je Komisija formirana od ljudi koji su upoznati sa problematikom predmeta o kome imaju da rješavaju i da je Komisija u mogućnosti da rješava ovaj veoma kompleksni problem. Dalje je istakao da se rješavanju problema ne prilazi sa ličnog stanovišta, već isti da se rješava kompleksno s gledišta interesa opšte kulture, interesa Kotora, sa stanovišta urbanističkog rješenja, likovnog i prostornog, s gledišta rješavanja saobraćaja, sa istorijskog gledanja na prošlost, sadašnjost i budućnost. Turizam se ovdje uklapa u opštu kulturu i on je ovdje sekundaran. Ovdje se mora ići ne na način da se nepomirljivo suprotstavljaju dva gledišta, već da se najcjelishodnije nađe rješenje koje odgovara kulturnim i životnim interesima Kotora. Na taj način će se naći zajedničko rješenje da se ovaj problem danas riješi.

Predlažem da se prvo sasluša izlaganje direktora Zavoda za zaštitu spomenika kulture NRCG druga Plamenca, a zatim, s druge strane, predsjednika NOO-e Kotor. Nakon njihovog izlaganja ostali članovi Komisije će iznijeti predloge i argumente za rješavanje problema. Izgleda da je ovdje sukob koncepcija u načinu rješavanja problema.

Milutin Plamenac svoje izlaganje je dokumentovao čitanjem dopisâ iz kojih se vide jasno sve mjere i predlozi koje su preduzeli Zavod za zaštitu spomenika NRCG i NOO-e Kotor od prve godine otkrivanja spomenika, kao i jasan sukob dviju koncepcija po rješavanju toga problema.

Prilog njegovoj diskusiji: referat Zavoda za zaštitu spomenika kulture NR Crne Gore po pitanju urbanističkog plana Kotora i prenosa otkrivenih objekata na Gurdiću. Referat je sastavni dio ovog zapisnika.

Branko Seferović, predsjednik NOO-e Kotor, prije svog izlaganja zahvalio je članovima Komisije koji su se odazvali da učestvuju u ovako važnom pitanju i njegovom rješenju. Takođe se zahvalio i odao puno priznanje radu komisije NOO-e Kotor formirane za prenos i smještaj u lapidarijumu ostataka od kulturne vrijednosti spomenika manastira i grobnica na Gurdiću i izrazio saglasnost sa njihovim radom. Dalje je istakao da je NOO-e od početka otkrivanja spomenika do sada imao jedinstven stav za njegovo prenošenje, a koji se vidi jasno iz čitave prepiske sa kojom je Komisiju upoznao direktor Zavoda, Plamenac. Što se to nije rješavalo na nivou, kao što se sada rješava, smatra da je propust i čudi se što se spomenik držao ovako do danas. Drug Seferović dalje ističe da mu se čini da je dr Plamenac prikazao NOO-e Kotor malo grubo u ovom slučaju, dok se iz pročitanih dopisa i dokumenata vidi drugo. Naime, vidi se kako su i pojedinci i komisije NOO-e savjesno prilazili rješavanju tog pitanja. Tom prilikom ističe da je svaki građanin Kotora zainteresovan za ljepote ovog kraja i želi i vodi računa o njima da se očuvaju. Zatim je Seferović istakao da je građanstvo jako zainteresovano za potpuno prenošenje grobnica. Ovo tim prije što Komisija radi u sastavu ovako visokog nivoa. Dalje je izjavio da se slaže sa čitavom prepiskom koju je pročitao dr Plamenac, da je u njoj sve istinito, samo se ne slaže sa dijelom diskusije dr Plamenca na kraju, da je razbijanje grobnica izvršeno uz nečiji nagovor, obzirom da je groblje bilo dostupno svakome, pa je mogao neko neodgovoran da ih razbija. Drug Seferović ističe da je dao izjave koje navodi dr Plamenac, ali ne u svoje ime, već na osnovu predloga stručnjaka, lica i građana grada Kotora koji žele da se taj spomenik sačuva, a istovremeno prenese i omogući razvitak grada Kotora.

Zatim je uzeo riječ prof. Đurđe Bošković koji naglašava da objekat o kome je riječ nije groblje već da je to manastir sv. Franje i da o njemu treba da se razgovara kao jedinstvenom kompleksu i da Komisija stalno vodi računa da se tu radi o jednom značajnom spomeniku naše kulture. Dalje je istakao da mu se čini da je u rješavanju ovog problema sukob koncepcija o načinu njegovog rješavanja i da ovdje nije cilj da se zadovoljavaju želje pojedinaca, već je u pitanju pravilan stav o jednom ozbiljnom urbanističkom i kulturnom spomeniku. Stoga je potrebno naći rješenje koje odgovara savremenom shvatanju kulture i urbanizma.

Zatim je uzeo riječ Slavko Mijušković koji kaže da je opštinska uprava, čim je bila obaviještena još jula 1954. godine, da se prilikom poravnavanja terena za gradnju nove poštanske zgrade

naišlo na neke temelje i nadgrobne ploče, od koje neke sa natpisima i grbovima, odmah, i to 26. jula, obrazovala komisiju sa zadatkom da ispita nalazište i ustanovi njegovu historijsku vrijednost. Sastav ove komisije bio je slijedeći: Slavko Mijušković, predsjednik, i članovi: don Niko Luković, don Ivo Stjepčević i Spasoje Lipovac, odbornik opštine Kotor. Ova komisija već sutradan, 27. jula, otišla je na lice mjesta i ustanovila je da se radi o ostacima crkve i manastira sv. Franje. Svjesna velikih vrijednosti ovih ostataka, Komisija je, poslije detaljnog upoznavanja sa istim, jednoglasno zaključila da se, u cilju spasavanja, objekti od vrijednosti prenesu u lapidarijum. Komisija je preporučila naročitu opreznost prilikom daljeg iskopavanja. Uskoro poslije ove komisijske odluke boravio je u Kotoru dr prof. Viktor Novak, šef katedre za historiju srednjeg vijeka na beogradskom Filozofskom fakultetu. Mijušković ga je odveo da vidi nalazište i saopštio mu odluku Komisije. S ovom odlukom, naime, da se ostaci prenesu u lapidarijum, a ne da se zadrže gdje se nalaze, prof. Novak se u potpunosti složio. Istina, poslije nekoliko dana Mijušković je od prof. Novaka dobio kartu kojom mu saopštava da je dr Cvito Fisković suprotnog mišljenja. Mijušković zatim preporučuje Komisiji da povede računa o odluci komisije od 27. jula 1954. godine, jer da su tu odluku donijeli ljudi čiji kriterijum ne treba prenebregavati, naime don Ivo Stjepčević i don Niko Luković, priznati naučni radnici, koji su svoj naučni rad isključivo posvetili historiji Kotora i Boke, a čiji isključivo naučni kriterijum u donošenju objektivne odluke garantuje i činjenica da su obojica katolički sveštenici i obojica Bokelji, koji bi se kao takvi iz sentimentalnih razloga, možda, radije bili opredijelili za drugu soluciju, tj. za zadržavanje ostataka *in situ*, — i Slavko Mijušković, koji se već duže vremena bavi historijom Kotora i Boke, te je razumljivo da je sa naročitom oprežnošću prišao rješavanju sudbine sada spornog objekta. Ostajući u potpunosti pri stanovištu izraženom u zaključcima druge komisije NOO-e Kotor od 25. decembra 1958. godine, Mijušković kaže da namjerava u daljoj diskusiji potkrijepiti obrazloženje tih zaključaka.

U svom daljem izlaganju Mijušković je nabrojio mnoge kulturno-historijske spomenike u Kotoru počev od rimskih vremena, preko vizantijskog, pa do ranonemanjičkog doba. Među njima ima više natpisa iz rimskog doba, od kojih je najznačajniji nadgrobni natpis otkriven 1931. godine nedaleko od gradskih zidina, koji se odnosi na nadljekara Lucija Luskusa, i koji ubjedljivije od svih ostalih govori o postojanju gradskog naselja u rimsko doba na mjestu današnjeg Kotora. On sumnja da bi kao potpora ovom tvrđenju objekti koji bi se eventualno pronašli u grobovima spornog nalazišta, a o kojima govori analiza prof. Boškovića, mogli biti značajniji od ovog i drugih spomenika koje je on, Mijušković, naveo, a nikako se ne slaže sa tvrđenjem prof. Boškovića da su ti objekti jedini dokaz postojanja *Acruviuma* (*Ascriviuma*) na mjestu današnjeg

njeg Kotora. Dokaz o postojanju *Ascrviuma* na mjestu današnjeg Kotora neosporivo predstavljaju ovi dokumenti i činjenice: 1) spomenici koje je gore naveo, 2) etimologija naziva grada, 3) činjenica da kotorski građani u doba humanizma i renesanse nazivaju sebe *cives ascrivenses*. Zatim Mijušković nabroja više značajnih spomenika iz vizantijskog i ranonemanjičkog doba i citira više natpisa sa raznih kotorskih crkava, iz kojih se natpisa čitaju imena vladara iz dinastije Nemanjića i slavenska imena kotorskih građana. Tom prilikom je naglasio da nema podataka da bi kapela sv. Katarine pripadala poznatoj porodici Buća, kao što tvrdi prof. Bošković. Nikola Buća je 1334. godine sagradio samostan i crkvu sv. Nikole u Parciami, danas Tabačina, na kojem mjestu je sagrađena električna centrala. Naglašava zatim da postoji velika arhivska dokumentacija o dugoj nemanjičkoj vladavini u Bolki i da je veza Nemanjića sa Kotorom bila veoma jaka. Među ostalim pominje povelje koje su srpski vladari izdavali »dragom, ljubljenom i stolnom Kotoru«, kako je u jednoj od svojih povelja car Dušan apostrofirao ovaj grad. Kasnije kotorski patricijat stalno ističe reminiscencije na Nemanjiće. Tom prilikom Mijušković je izjavio da je dokumentacija koja postoji bilo na kamenu, pergamentu ili papiru o slavenskom karakteru Boke, a koja dokumentacija će biti objavljena, tako jaka da postojeći ostaci manastira i grobnica na Gurdiću predstavljaju sitnicu — kvazi ništa u odnosu na postojeći materijal. Zatim Mijušković izražava svoje čuđenje na Boškovićevo tvrđenje da ostaci sv. Franje ne predstavljaju crkveno groblje već *campo santo* srednjovjekovnog Kotora, ističući to kao jedan od razloga zadržavanja tih ostataka *in situ*. *Campo santo* je naziv nesumnjivo jasne sadržine: opšte groblje većeg naselja, obično opkoljeno zidom ili arkadama, sa kapelom u sredini, koja služi u isključivo mrtvačke svrhe. *Campo santo* se ne može nazivati groblje jedne crkve pa makar se i izvan same crkve nalazilo mnogo grobova, a još manje se može tim terminom označiti crkveno groblje kad se uz crkvu nalazi i samostan. Izraz *campo santo* nije mnogo star za pojam groblja, ali ako tim pojmom želimo da označimo objekat iz dalje prošlosti, onda taj objekat mora imati osobine koje taj pojam sadrži. Da je Kotor u prošlosti imao samo jednu crkvu koja bi u kripti i oko nje (crkve) primala sve mrtvace sa područja grada, moglo bi se dozvoliti, i pored toga što ta crkva ne bi služili u isključivo mrtvačke svrhe, da se u tom slučaju upotrebi izraz »*campo santo* srednjovjekovnog Kotora«, jer bi u tom slučaju, ako ne po formi, a ono po sadržini takvo groblje imalo ipak glavnu osobinu pojma »*campo santo*«. Međutim, Kotor je imao u srednjem vijeku 50 crkava. U svakoj od njih su se sahranjivali mrtvaci, isto tako kao i u crkvi sv. Franje, te bi prema tome, ako bi usvojili kao tačnu definiciju prof. Boškovića, u Kotoru bilo 50 *campo santa*. Prema tome, po riječima Mijuškovića, groblje na Gurdiću nije ništa drugo nego crkveno groblje. Boškovićeva pretpostavka da bi u ovom crkvenom groblju

mogao biti i grob Novaka kovača je isto toliko osnovana koliko i pretpostavka da bi *Novacus spatarius* (a ne *Novacus faber*) iz kotorskih sudsko-notarskih spisa mogao biti Novak kovač iz narodnih pjesama. Nada prof. Boškovića da će možda u ovom groblju naći grob neimara Dečana predstavlja samo iluziju, jer je slavni graditelj bio fratar, minorit, a poznato je da su se fratri pokopavali u zajedničkoj grobnici bez ikakvih natpisa. Ističući da je čitav Kotor na grobovima i, ako bi popravljali pločnike u Kotoru, da bi naišli na mnoštvo grobova, Mijušković postavlja pitanje: »Šta bi uradili Francuzi, kad bi, recimo, prepločavanjem ili preasfaltiranjem *Place de la Concorde* u Parizu naišli na sličan spomenik s kraja XIII vijeka? — Sigurno bi ga uklonili! Ma koliko vam čudno izgledalo ovo poređenje, ja se usuđujem da ga pravim i smjelo mogu da tvrdim da je prostor na kome su otkriveni već dugo raspravljani ostaci, po svojoj poziciji i potrebama grada Kotora, kotorska *Place de la Concorde*«. Mijušković podvlači dalje da neugodno zvuče riječi dr Plamenca da je udaranje maljem u ploče nagovještaj — »podsticaj za budući flagrantni poduhvat, a to su nesumnjivo mogli da uoče pojedinci, potpisnici ovih zaključaka«.

Status quo — nastavlja Mijušković — nemoguće je održati jer i rijeka i podzemne vode djeluju na teren, a pored toga krti đurički kamen vrlo je nepostojan prema klimatskim promjenama. Mijušković dalje naglašava da je Komisija NOO-e takođe stala na stanovište da se ne podiže nikakva zgrada na stubovima iznad groblja jer da bi se i time razrušili groblje i manastir, a sa estetske strane to bi bila maškarada. Zbog svega ovoga navedena komisija NOO-e je zauzela stav da se groblje prenese u lapidarij sa čime se Mijušković u potpunosti slaže i poziva Komisiju da usvoji ovaj predlog opštinske komisije.

Profesor Đurđe Bošković, izjavivši da je izlaganje Slavka Mijuškovića bilo dokumentovano i malo poetizirano, istakao je da ne želi da polemíše o pojedinim pitanjima sa Mijuškovićem, jer Komisija treba da bude što konkretnija i u tom smislu usmjerava diskusiju. Slaže se da je ono mjesto mnogostrano veoma važno, važno ako bi se na njemu nešto sagradilo, a možda još važnije ako se tamo ne bi mišta gradilo, već objekat ostavio na mjestu gdje je i kultivisao se. Na Komisiji je da vidi koje je važnije za Kotor, da li se pitanje čvora i poslovnog centra može riješiti na neki drugi način.

Profesor Nikola Dobrović, osvrćući se na diskusiju Slavka Mijuškovića po pitanju slučajnog sličnog nalaza na *Place de la Concorde*, ističe da u Francuskoj postoji zakon i institucije koje djeluju u tom smislu, pa bi Francuzi imali inicijativu u svojim rukama i pozvali odgovarajuće institucije u pomoć. Objekat bi proučili i onda donijeli rješenje. Pošto i kod nas postoje pozitivni zakoni, i mi moramo da djelujemo u okviru zakona. Ako se iskustvom utvrdi

iz života da je zakon zastario, onda se radi na dopuni i izmjeni zakona. Ne može niko ići izvan zakona, a po mišljenju prof. Dobrovića NOO-e i Istorijsko društvo NRCG — Sekcija Kotor u ovom slučaju djeluju protiv zakona i to ne u smislu dopunjavanja već usmjeravanja unazad, pa upozorava na poštovanje zakona i zakonskih propisa.

Izlaganjem prof. Dobrovića zaključena je diskusija u 13,30 časova, s tim da Komisija nastavi rad u 16 časova.

Komisija je nastavila rad u 16 časova.

Prvi je uzeo riječ prof. Maksimović. U početku je istakao da je u izlaganju dr Plamenca bilo dodirnuo i pitanje njegove koncepcije o rekonstrukciji starog Kotora. To je posebno pitanje, reklo bi se, van groblja. Međutim, ono je u tijesnoj vezi sa njim. Dalje je istakao da je problem Kotora i njegovog urbanističkog razvoja vrlo složen zbog njegovog prirodnog položaja i prirodnih uslova. Stari Kotor je izolovan na trouglu i priklješten sa tri strane morem, brdom i Škurdom i nema organske veze sa predgrađem. Prof. Maksimović ističe dalje, da postavka da Kotor treba da živi i da se ne pretvori u grad muzej je veoma pozitivna. Ta postavka je zasnovana na tezi da se stari grad pretvori u upravni i društveno-kulturni centar budućeg Kotora. Da bi se to postiglo, potrebno je iz Kotora ukloniti sve one objekte koji nemaju kulturno-istorijsku i estetsku vrijednost. Ukoliko se ne bi tako postupilo, kroz izvjestan period vremena sa razvitkom grada van zidina i dobijanjem stambenog prostora, narod će se iseljavati iz grada i Kotor će dobiti izgled starog Bara i starog Ulcinja. U vezi s tim prof. Maksimović je istakao da je po pitanju urbanističkog razvoja Kotora potrebna najuža saradnja arhitekata, konzervatora i Zavoda za zaštitu spomenika. Po njegovom mišljenju iz Kotora treba ukloniti sve objekte koji nemaju kulturno-istorijsku vrijednost. Navodi primjer kako su se zbog gradnje kapitolskog trga i duždeve palate (u Veneciji) uklonile mnoge građevine, pa tom prilikom ističe da svako vrijeme ima pravo da unosi i ostvaruje svoje ideje koje su od vrijednosti.

Zbog položaja Kotora i konfiguracije okolnog terena, a s obzirom da su Benovo i Račete³⁷ predviđeni za školski centar i dječje igralište, morao se okrenuti prema jugu, Škaljarima, radi određivanja lokacije poslovnog centra, da bi time bio poduprt sa obje strane stari grad i sačuvao se od izumiranja — istakao je Maksimović: Pošto se već tamo nalaze: pošta, hotel »Slavija« i »Jugooceanija«, a analizom je utvrdio da se dalje od hotela prema Mulu i od štamparije prema Škaljarima ne smije predvidjeti poslovni centar, prof. Maksimović je pošao od koncepcije da Šuranj — Gurdić imaju izvjesne elemente da budu poslovni centar Kotora. Ali se

³⁷ Ova dva lokaliteta nalaze se sjeverno od gradskih zidina, u neposrednoj blizini grada.

tu odmah ispriječilo groblje. Konzervatori se protive njegovom prenošenju, dok na drugoj strani kafana »Dojmi« i pijaca zaklanjaju ogromni dio zidina i tu konzervatori čute. Prof. Maksimović je ubijeđen da ako se postavi budućnost i napredak Kotora, koji je imao i filharmoniju i pozorište i druge kulturno-umjetničke ustanove, a sada ih nema, prema vrijednosti groblja, da je manja šteta za razvitak Kotora ako se uklone ostaci od kulturne vrijednosti sa groblja i smjeste u lapidarijum, a na tom mjestu bude poslovni centar, što je jedina realna mogućnost, obzirom da je Benovo predviđeno za školski centar, a i Armija reflektira na taj teren. Zatim ističe šta znači za privredni razvitak Kotora suma od 240 miliona dinara predviđena za gradnju zgrada za banku, DOZ i »Jugoceaniju«. Prof. Maksimović, kaže dalje, da bi išao linijom svesrdne saradnje po pitanju uređenja starog grada Kotora na trouglu, da bi se od njega stvorio grad sličan Dubrovniku i Trogiru, a smatra da groblje nije takva vrijednost da bi bio istorijski grijeh ako se negdje skloni. Navodi za primjer groblje u Poreču koje je preneseno i smješteno na drugom mjestu. Zatim je upoznao Komisiju sa koncepcijom predloženog idejnog urbanističkog projekta kojim bi se riješili slijedeći funkcionalni i kompozicijski problemi na terenu groblja na Gurdiću. Tamo bi se izgradile poslovne prostorije za komunalnu banku, DOZ i robnu kuću. Na uglu ispred zgrade DOZ-a i robne kuće ostvario bi se manji trg koji može da primi veću koncentraciju pješaka, a koja se predviđa pred robnom kućom. Razmještanjem poslovnih zgrada po obliku kompleksa, ostvario bi se između njih slobodan prostor koji se predviđa za uređenje manjeg parka u prirodnim oblicima. Dalje naglašava da predloženim projektom se omogućuje ostvarenje savremene koncepcije gradskog centra u kome je dat značaj udobnom kretanju pješaka, higijenskim uslovima rada, osvježavanju u slobodnim prostorijama i zelenilu i povezivanju svih arhitektonskih objekata u jednu kompoziciju cjelinu. Prof. Maksimović je na kraju izjavio da će ponovo raditi idejni urbanistički plan, ako mu se pomogne da nađe nešto novo, ali se ne smije ići dalje od »Slavije« ni gore u Škaljarima, ni u Dobroti.

Profesor Bošković u svom izlaganju naglašava da se Komisija nalazi pred sukobom materijalnih činjenica, izvjesnih potreba: kulturnih, urbanističkih, arhitektonskih i ekonomskih, gdje se nešto mora žrtvovati. On bi bio lično za to da se da prednost životu — budućnosti nad prošlošću, ako ne bi bilo drugog rješenja. No čini mu se da ima rješenja po kojem mogu da se daju rezultati, ne dirajući u kulturne vrijednosti, već dajući značaj istim. Slaže se djelimično sa Mijuškovićem da u Kotoru ima još spomenika iz doba Nemanjića od visoke kulturno-istorijske vrijednosti, ali se ne bi složio da je ovaj na Gurdiću u podređenom položaju u odnosu na njih, pa ni sa konstatacijom da je ono što je otkopano *quasi* ništa u odnosu na ostale kulturne spomenike iz doba Nemanjića.

Jer ono što nalazimo u istorijskim natpisima govori o vladanima koji mogu da dođu i u sredinu kojoj etnički ne pripadaju. Za to navodi kao primjer osvajanja Dušana Nemanjića i njegov dolazak u Grčku. Dalje ističe prof. Bošković da natpisi ne bi bili još dokaz da su ovdje bili Sloveni, Srbi, a kasnije Crnogorci, a grobnice su materijalni dokaz za to; čak se iz njih vidi i proces pretapanja srpskih porodica — italijaniziranja. Tamo ima ukupno 24 grobnice od kojih su sa natpisima srpskim, lokalnim i crnogorskim 16, a tri su pod pitanjem da li su slovenskog karaktera, dok ih je samo pet na kojima se ne vidi da li su natpisi slovenskog porijekla. Imena: Rado, Radoslavić, Milko Petrović, Trajković, Pjero de Slavko, Mikel Marinović, Zmajević, Gljubinić, Medo, Miko Spica, Đorđe sin Vukote, Petković Ivan, Ilija Vučetić, Radoslav Medović, nijesu samo imena vlastele već i zanatlija kotorskih. To je koncentracija koja je tu ostala nekoliko stotina godina, koja ima kulturno-političku vrijednost, i prenijeti je, znači uništiti je — istakao je profesor Bošković. On smatra da se može naći drugo urbanističko rješenje a da se ne uništava samo groblje, jer je Kotoru potreban vazduh; ukoliko se zida u Škaljarima, taj prostor bi se mogao kultivisati i ozeleniti. Ne slaže se sa Maksimovićem da granica za postavljanje poslovnog centra ide samo do »Slavije«. Tereni prema Škaljarima i Dobroti dalje vrlo su podesni za rješavanje urbanističkih problema Kotora. Dalje ističe da se već sada zapaža skučenost i sužavanje komunikacionog razvitka Kotora, pa ako bi se gradilo i ovdje gdje je groblje, još bi se više suzilo ovo usko grlo. Naglašava da kulturno-istorijska vrijednost spomenika o kome je riječ s jedne strane i mogućnost da se Kotor razvija na drugu stranu odvođe Komisiju da odluči da se ovo mjesto osvježi. Ako se poslovni centar pomjeri za 80 ili 100 metara dalje, to ništa ne znači, dok naprotiv taj ozelenjeni prostor djelovaće osvježavajuće i za jedan i za drugi dio grada, pa je profesor Bošković za to da se nađe takvo rješenje za urbanistički razvitak grada da se groblje na Gurdiću sačuva kao kulturna vrijednost, a s druge strane da se ne ometa razvitak grada na drugu stranu.

Prof. Maksimović, osvrćući se na diskusiju prof. Boškovića, objašnjava idejnu zamisao za rješavanje komunikacionog razvitka Kotora i ističe da se na mjestu o kome je govorio Bošković ne može govoriti o sužavanju komunikacionog razvitka i stvaranju uskog grla za saobraćaj. Što se tiče ozelenjavanja toga prostora i Maksimović je za to, ali se postavlja pitanje što je važnije i potrebnije za razvitak Kotora — ili da se ozeleni taj prostor, ili da se stvori poslovni centar grada, pa ističe da je ovo drugo važnije za Kotor i da ne treba kočiti razvitak Kotora.

Branko Seferović u svojoj diskusiji poziva Komisiju da poslušaj i glas stanovništva Kotora, koje sa velikim interesovanjem prati rad Komisije i očekuje njene zaključke. On smatra da svi faktori idu u prilog da se donese zaključak u duhu zaključaka Komisije

NOO-e. Dalje iznosi svoje mišljenje da ukoliko Komisija ne donese takav zaključak sada, da će doći do takvog rješenja u skorije ili kasnije vrijeme, jer to zahtijeva ekonomski razvitak i potrebe grada Kotora.

Arhitekta Ivan Zdravković naglašava da govori kao arhitekta, konzervator i kao predstavnik Saveznog zavoda za zaštitu spomenika kulture, pa je u svojoj diskusiji istakao da je pitanje o kome se govori veoma kompleksno, jer su u njemu suočeni urbanistički, kulturno-istorijski i arheološki momenti, pa je u rješavanju ovakvih pitanja potrebno da se Zavod konsultuje sa stručnjacima o potrebi stavljanja objekta pod zaštitu Zakona za zaštitu spomenika kulture. Ističe da je imao nekoliko sličnih slučajeva gdje se nijesu poštovali principi iz Zakona o zaštiti spomenika kulture. Tako su se, na primjer, negdje zatvarale ulice, mijenjao njihov pravac ili pojedini dijelovi grada; negdje je bilo da se dolazi u sukob sa vlastima. Među tim slučajevima bilo ih je i iz Dalmacije (slučaj u Dubrovniku kupatila »Danče«), a u Kotoru prvi slučaj je bio prilikom probijanja gradskih zidina za komunikaciju sa pozorištem i ovaj sada po pitanju navedenog manastira i groblja na Gurdiću. U ovakvim slučajevima i njihovom rješavanju po riječima Zdravkovića veoma je važno da konzervator i arhitekta gledaju unaprijed. Dalje je istakao da se zaista nada da će prof. Maksimović pomjeriti poslovni centar i da položaj same »Slavije« ne odgovara savremenim urbanističkim shvatanjima, pa ističe potrebu posebnog proučavanja i rješavanja urbanističkog razvoja tog mjesta i principa na kojima će se to riješiti. Navodi za primjer kako je slično pitanje riješeno u Mostaru prilikom izgradnje objekata oko starog mosta uvođenjem, odnosno primjenom principa gradnje zone u građenju. Zatim je govorio o sukobu sa zakonom koji je uslijedio u rješavanju pitanja ostataka spomenika na Gurdiću. Savezni institut za zaštitu spomenika kulture dužan je da pomogne republičke zavode koji nijesu jaki, pa može, i sa te strane, da pomogne u rješavanju ovog spora (čak je mislio da sa njim dođe i pravni referent). Zdravković dalje ističe da je, slušajući izvanrednu dokumentaciju dr Plamenca, iznenađen da i ona ustanova koja je dužna da Zavodu pomogne i obustavi radove, upućuje Zavod na sud, umjesto da odmah interveniše. Dalje je iznio da ima više slučajeva gdje se negoduje zbog određivanja centra grada. Pokušaj rješenja da se centar grada Kotora pomjeri za 100 metara je sitnica prema Beogradu i prenošenju njegovog centra na Novi Beograd, pa smatra da je ovaj slučaj u Kotoru moguće riješiti uz malo pomjerenje kao što se rješava u Beogradu naveliko. Apeluje na Komisiju da se nađe jedno rješenje u tom smislu a da se spomenik sačuva na mjestu gdje se nalazi. Po njegovom mišljenju je apsurdno zidati zgradu na stubovima iznad ostataka manastira i grobnica, pa je u ovom slučaju jedino konkretno rješenje da se ostaci spomenika prenesu ili ostave i konzerviraju na mjestu gdje se nalaze. Svoju diskusiju arh. Zdrav-

ković zaključuje slijedećim: on smatra da ovaj lokalitet ima kulturnu vrijednost, slaže se da ostane na mjestu gdje se nalazi, a predlaže da se pokuša da se centar grada pomjeri na drugo mjesto i upozorava da se treba držati zakonskih propisa o zaštiti spomenika kulture.

Prof. Dobrović u početku diskusije ističe da mu je kovitlac u glavi pa podvlači da je jasno ono što je rekao prof. Bošković, da je ovo pitanje povezano sa prošlošću, sadašnjošću i budućnošću. Diskusija predsjednika Seferovića ga je zbunila kao i njegovo stalno naglašavanje da »ono što misli narod, to će se i ostvariti — tako će biti!«. Prof. Dobrović dalje ističe da se može zidati, ali važno je kako će se zidati. Da bi još više istakao važnost i odgovornost umjetničkog stvaralaštva u urbanizmu, naglašava značaj uloge ličnosti naredbodavca i umjetnika kroz istoriju u ostvarenju umjetničkih djela, kao i naša današnja shvatanja o kulturi i umjetnosti, o čemu se kaže da moramo stići i prestići na tom polju ostale kulturne narode. Osvrćući se na preporuku prof. Maksimovića po pitanju urbanističkog idejnog razvoja Kotora, Dobrović podvlači da nema ništa gore od kompromisa u rješavanju ovakvih pitanja. Dalje je istakao da pretpostavlja da je prof. Maksimović prevazišao saradnju sa zakonom i konzervatorima u uvjerenju da će svojom urbanističkom koncepcijom privoljeti Zavod da izmijeni Zakon o zaštiti spomenika kulture zbog Kotora. Dalje iznosi da je odranije upoznat sa urbanističkim problemima Kotora i na traženje predsjednika Mata Petrovića, o tome je napisao ekspertizu. Pored ostalih pitanja, tu je obradio i pitanje rješavanja saobraćajnih potreba i pitanje prostorâ koji se ne bi upotrebljavali za gradnju. U vezi sa time čita pojedine dijelove iz svoje ekspertize. I prostor na Gurdiću, gdje tada još nije bilo otkriveno groblje, predvidio je prof. Dobrović kao prostor na kome ne treba graditi, jer je taj prostor za njega materijalna baza za estetsko doživljavanje Kotora, koje bi se moglo ostvartii putem izgradnje žičare ili uspinjače do vrha bedema. Naglašava da sve zavisi od koncepcije urbaniste da li će Kotor postati mrtvi grad — muzej. Ne vidi potrebe da se unutar grada ruši, jer je osobenost Kotora u tome što nije ni stradun ni pjaceta. Smatra da bi se Kotor mogao urediti po ugledu na pojedine stare engleske gradove stvaranjem vrtnih motiva, u koju svrhu bi se upotrijebile sve gradske ruševine. Što se tiče razornog djelovanja vode na Gurdiću, predlaže da se povjeri hidroenergetičaru da taj teren ispita, pa da Zavod za zaštitu spomenika na osnovu toga donese odluku o obuzdavanju rijeke i podzemnih voda. Dalje govori o savremenom shvatanju urbanizma i potrebi ustanovljavanja slobodnog prostora od Gurdića do »Slavije«. Prof. Dobrović je zaključio svoju diskusiju izjavom da bi on, čak i da nema istorijskih nalaza, za koje smatra da imaju veliku kulturnu vrijednost, rješavao da mjesto na kome su ostaci manastira i groblja bude slobodan prostor.

Predsjednik Seferović u svom ponovnom izlaganju naglašava da je komisija NOO-e u svom radu poštovala zakonitost pa insistira da se ovdje ne upotrebljava riječ rušenje već prenos i da se ne mogu upotrebiti riječi »rušenje« i »ne poznavanje zakona«. Osvrćući se na diskusiju prof. Dobrovića o urbanističkom planu Kotora, Seferović predlaže da se govori o aktiviranju mjesta na kome se nalazi otkriveni spomenik. Podvlači da je i Mato Petrović (njegov prethodnik na položaju predsjednika opštine Kotor) bio, a i sada je, za to da se prenesu objekti od kulturne vrijednosti sa spomenika. Smatra da Komisija ima dovoljno razloga da donese zaključak da se prenesu grobnice i smjeste u lapidarijumu, jer ako ostanu na mjestu gdje se sada nalaze, to će biti samo groblje. Dalje postavlja pitanje gdje je bio do sada Zavod za zaštitu spomenika da zaštititi i uredi Kotor kao što je uredio Sveti Stefan? Čudi se da niko ne pokreće pitanje kulturnih spomenika u Risnu, već se samo hvata za ovaj. Ističe, ponovo, da će doći jednog dana, prije ili kasnije, do odluke kakvu je predložila komisija NOO-e za konzerviranje ostataka spomenika.

Dr Plamenac ističe da je jako iznenađen stavom predsjednika NOO-e i da ovdje vidi flagrantnu povredu Zakona o zaštiti spomenika kulture i da vršenje takve povrede stavlja Zavod i čitavu Komisiju pred svršen čin sa prejudiciranjem da će se ostaci spomenika prenijeti prije ili kasnije. Dalje izjavljuje da ostaje pri tome da je povrijeđen zakon i da je povrijeđen spomenik. Zatim Plamenac ističe da je ovdje bitno da vidi Komisija da li groblje treba da ostane na mjestu gdje se nalazi ili da se prenese. Zatim upoznaje Komisiju sa koncepcijom Zavoda, koji namjerava da groblje kultiviše, da se podigne ograda prema cesti, da se grobovi stručno konzerviraju — što će se povjeriti stručnjaku — i da se pozadi groblja podigne jedan potporni zid. Zatim ističe da će Zavod za zaštitu spomenika NRCG tražiti da NOO-e Kotor popravi one materijalne povrede koje je nanio spomeniku preko stručnjaka koje Zavod bude stavio na raspoloženje.

Prof. Dobrović uzima riječ i ističe da nije govorio ni o kakvom namjernom kršenju zakona od strane NOO-e, već da je primijetio da se u čitavom proceduralnom procesu NOO-e potkrala greška prilikom donošenja odluke, a koja može da dovede do kršenja zakona. Kao dokaz da u tome nije pogriješio, poziva se na izjavu predstavnika Zavoda za zaštitu spomenika NRCG.

Prof. Maksimović sada iznosi da je potrebna posebna analiza idejnog urbanističkog plana Kotora, a na kojemu su izvršene samo razdiobe površina po funkcijama. Dalje kaže da je jasno da postoji jaz između njegovih urbanističkih koncepcija i pozitivnih zakonskih propisa o zaštiti spomenika kulture. Međutim, postavlja se pitanje, nastavlja Maksimović, da li da se radi ili da se gube krediti?

On bi volio da vidi i druge predloge za rješavanje pitanja poslovnog centra Kotora. Predlaže da se diskusija usmjeri tako da se vidi šta će da se radi sa grobljem.

Mijušković, diskutujući po argumentaciji prof. Boškovića u korist zadržavanja nalazišta *in situ*, naime, da od svega 24 imena sa natpisima na nadgrobnim pločama 16 je srpskih a 3 opšteslovenskih, odgovara da je to, istina, značajno u pogledu proporcije 19:24, ali da je to sitnica u poređenju sa ostalom dokumentacijom bilo na kamenu, pergamentu ili papiru, koja nam u ne tako dugom vremenskom razmaku gornjih natpisa, već u vrlo kratkim hronološkim granicama, bilježeći ogroman broj srpskih i opšteslavenskih imena sa još sretnijim proporcijama, pruža najubjedljiviji dokaz slovenskog karaktera grada. Što je 16 srpskih imena — naglašava Mijušković — prema, svakako, preko šesnaest hiljada takvih imena (naravno ovdje se misli i na više nosilaca istog imena) iz ostalih dokumenata? — Sitnica, *quasi* ništa, isto kao što su ovi bijedni ostaci nekad veličanstvenog spomenika kraljice Jelene *quasi* ništa u poređenju sa ostalim starijim i značajnijim kotorskim spomenicima. Zatim Mijušković doslovno nastavlja: »Čudi me da je predsjedavajući, prof. Bošković, moje tvrđenje da su ostaci crkve i manastira »*quasi* ništa« naglasio kao jedno apsolutno tvrđenje, iako sam ja tom tvrđenju nedvosmisleno jasno dao karakter relativnosti. Moje je čuđenje tim veće što, pored naglašenog poređenja u mojoj diskusiji, i zaključci komisije NOO-e Kotor, koje sam ja predložio i redigovao, vrlo markantno naglašavaju značaj ovog spomenika...«. Mijušković je dalje naglasio da se stiče utisak da se ne vodi dovoljno računa o njegovoj ranijoj diskusiji kao ni o zaključcima druge komisije NOO-e Kotor, pa kaže da je zaista najsrećnije predloženo rješenje, naime da ovi ostaci budu preneseni u novu crkvu i manastir sv. Franje, koja crkva i manastir su sagrađeni od kamena i drugog materijala porušene crkve i manastira, tako da novu crkvu i manastir možemo smatrati transplantacijom porušenih objekata, pa kad je već transplantiran ovaj značajan spomenik, zašto ne transplantirati i njegove ostatke, koji bi se tamo trajno sačuvali i ne bi gubili od neposrednosti utiska, niti od svog naučnog značaja. Zatim Mijušković tvrdi da je sa ovom odlukom saglasan i jedan arheolog čije ime ne pominje jer ga dotični nije u tu svrhu ovlastio. Mijušković ponovo naglašava da energetska dejstva rijeke i podzemnih voda i fizička svojstva đuričkog kamena idu u prilog tvrđenju da ostatke spomenika od kulturne vrijednosti treba premjestiti u lapidarijum. Dalje on iznosi svoje mišljenje da naši konzervatori negdje preteruju i smatra da je vrlo mali broj stručnjaka koji bi se saglasili da otkriveni objekat ostane na mjestu gdje se nalazi. Kao primjer pretjerivanja konzervatora navodi odluku da se restaurira zgrada stare

apoteke³⁸ i spor koji je bio oko probijanja zidina grada radi komunikacije sa pozorištem.

Profesor Bošković uzima riječ i podvlači da će Komisija doći u čorsokak ako se rješavanju postavljenog zadatka priđe s ličnog stanovišta. Zatim dokazuje pitanje povrede zakonitosti od strane NOO-e Kotor, koji je prišao prenošenju objekata bez saglasnosti Zavoda za zaštitu spomenika. Čak je povreda zakona, po mišljenju prof. Boškovića, ako je formirana komisija od strane NOO-e mimo Zavoda i njegove saglasnosti. Početak sa sklanjanjem objekta od strane Narodnog odbora bez saglasnosti Zavoda, kao i njegovi postupci u odlukama, su objektivne činjenice povrede zakona. Naglašava da se u tom smislu ne može dozvoliti nikakva anarhija u ovoj zemlji, pa je potrebno da Narodni odbor ovo i slična pitanja rješava samo uz saglasnost Zavoda za zaštitu spomenika kulture i da donosi rješenja koja su zasnovana na zakonu. Dalje iznosi da je razgovarao sa Matom Petrovićem i Brankom Seferovićem o stupanju u vezu Narodnog odbora opštine Kotor po pitanju objekata o kojima je riječ sa SAN i da se za njegovo rješenje donese odluka, do čega nije došlo. Zatim naglašava da je Komisija Savjeta za kulturu NRCG došla da pomogne u rješavanju ovog pitanja NOO-e, a ne da ometa njegovo rješavanje, u čemu treba pokazati elastičnost. Kad bi se došlo do te mjere da groblje smeta razvitku života grada Kotora, prof. Bošković ističe da bi bio za to da se ostaci objekta prenesu. Ali pošto to naš život ne zahtijeva, ne može se lomiti preko koljena, pa pita da li prof. Maksimović može da dâ drugu koncepciju za izradu idejnog plana i lokaciju poslovnog centra Kotora na drugom mjestu, jer evo drugi urbanista, prof. Dobrović, kaže da može — ističe Bošković.

Predsjednik Seferović naglašava da odlukama NOO-e i njegovih organa nije zauzeto stanovište da se na tom mjestu podižu zgrade, već da se ostaci objekta od kulturne vrijednosti sklone. Treba naći kompromisno rješenje da se ostaci od kulturne vrijednosti objekta sklone, jer to zahtijevaju životni interesi Kotora, a što dokazuje i stalno interesovanje naroda. Seferović nije protiv toga da se protiv njega pokrene postupak. Dalje ističe da nije preduzimao nikakve radove na osnovu svog stava, već na osnovu izjava stručnjaka i komisija NOO-e, sa čijim se radom potpuno slaže.

Prof. Plamenac izjavljuje da skretanje pažnje Komisiji od strane predsjednika NOO-e na telefon, predstavlja presiju na Komisiju. Dalje tvrdi da je povrijeđen zakon i da je povrijeđen objekat

---

³⁸ Zapravo se radi o jednoj zgradi sa kraja XVIII ili početka XIX vijeka, na čijoj fasadi je bila uzidana jedna kamena ploča sa mrtvačkom glavom i zmijom, što, naravno, ne mora da predstavlja apotekarski amblem. Ta zgrada, novijeg datuma, je restaurirana kao tobož zgrada stare kotorske apoteke, čije postojanje se po arhivskim izvorima može pratiti od 1326. godine.

i kaže da Zavod za zaštitu spomenika (kulture NRCG neće odustati od svog iznijetog stava po pitanju objekta o kome je riječ, ukoliko se danas o tome ne donese sporazumno rješenje.

Prof. Maksimović ističe da je optimista i da je neobično zadovoljan što se jesenas održava kongres urbanista u Varšavi, pa će i dalje nastaviti sa razradom svoje teze o urbanističkom rješavanju razvitka starih primorskih gradova, koju će tezu iznijeti na navedenom kongresu urbanista u Varšavi. U diskusiji dalje iznosi da je dobro upoznat sa prilikama unutrašnjosti grada Kotora, jer ovdje stalno dolazi od 1954. godine, pa naglašavajući potrebu da se u gradu sačuva sve ono što ima vrijednost, ističe da je za uklanjanje svih objekata i zgrada koje nemaju kulturno-istorijsku vrijednost, kao što su austrijska pekara, austrijska tvrđava i još neke druge zgrade. Poziva Komisiju da bude realna i da gazi po zemlji, da pogleda kako da pomogne slavnom Kotoru da ne bude u onoj čamotinji u koju je došao. On vidi da se ide ka rješavanju pitanja groblja po drugoj tezi a ne njegovoj. No, on vidi da se rađa potreba za jednom pozitivnom saradnjom arheologa, konzervatora, historičara i urbanista po pitanju donošenja plana za uređenje starog Kotora. Tom prilikom ističe potrebu da se oformi jedna ustanova-konzervator za Kotor čija je potreba jasna kao dan, i da se formira jedna komisija koju bi sačinjavali, pored stručnjaka arheologa, konzervatora, urbanista i drugih, predstavnici Saveznog i Republičkog zavoda za zaštitu spomenika, državnih organa i predstavnici NOO-e Kotor. Komisija u takvom sastavu mogla bi pravilnije da vidi materijalnu bazu za razvitak Kotora i da lakše prouči puteve kojima bi se u tom smislu moglo pomoći Kotoru. Jer Kotor, po mišljenju Maksimovića, nije samo problem Kotora, već je na širem planu republičkog i saveznog značaja. Kao dokaz za potrebom formiranja takve komisije navodi za primjer jedan problem koji nije jedini, — navodi »tragičnu sudbinu jednog detalja« iz njegove koncepcije urbanističkog razvitka Kotora. Naime, on je svojim idejnim planom predvidio da se fabrika sapuna i ulja i bolnica uklone sa mjesta gdje se sada nalaze i premjeste na druga mjesta. Međutim, iz štampe posljednjih dana vidi se da je fabriki sapuna dodijeljena dotacija od 120 miliona dinara za njeno sadašnje unapređenje, čime se učvršćuje njen položaj da ostane na sadašnjem mjestu. Ako bi fabrika sapuna ostala tu gdje se sada nalazi, prof. Maksimović kaže da se povlači i da bi odustao od koncepcije da bude poslovni centar tamo gdje ga je predvidio, jer koncepcija o zoni industrije u tom slučaju je utopija kao što je utopija i ideja o premještanju fabrike kojoj se dodjeljuje ovakva pomoć.

Prof. Dobrović upozorava Komisiju da ne ulazi u probleme koji su van njenog djelokruga, da se time ne bi izgubili iz vida njihovi glavni zadaci, pa konstatuje da postoji raskorak između predstavnika NOO-e i Komisije, koju je imenovao Savjet za kulturu.

Prof. Bošković usmjerava diskusiju naglašavajući da Savjet za kulturu NRCG nije stavio u zadatak Komisiji da utvrdi ko je kriv, već da dâ svoju riječ po pitanju ostataka spomenika na Gurdiću i predlaže da je potrebno da se donesu zaključci po tome. Na osnovu stavova članova Komisije od kojih su se četiri (Bošković, Dobrović, Zdravković i Plamenac) izjasnili kroz diskusiju da je objekat od velike kulturne vrijednosti pa treba da ostane na mjestu gdje se nalazi, dok su tri člana (Mijušković, Maksimović i Seferović) zauzeli stav da je objekat od manje vrijednosti i da se njegovi ostaci trebaju prenijeti u lapidarijum, formirala su se dva mišljenja kako da se riješi taj problem. Prof. Bošković je stekao utisak da predsjednik NOO-e Kotor čvrsto stoji na stanovištu da će se sprovesti odluka NOO-e, profesor Maksimović da se još jednom proradi projekat, a drug Mijušković nije se jasno izjasnio, pa je zato potrebno da članovi Komisije pojedinačno iznesu svoj stav za rješenje problema o kome je riječ.

Predsjednik Seferović izjavljuje da ostaje pri svom gledištu da se svi predmeti sa objekta, a koji su od kulturne vrijednosti sklone na mjesto, kako je to u zaključcima komisije NOO-e predviđeno.

Prof. Maksimović izjavljuje da je putem analize svih površina koje bi došle u obzir za određivanje lokacije poslovnog centra Kotora, izuzev Račete i Benova, uočio, odnosno došao do zaključka da ne dolazi u obzir nikakvo povoljnije rješenje od ovog i da je njegovo optimalno rješenje da se mjesto na kome je groblje i ostaci manastira upotrebi za izgradnju poslovnog centra. Prof. Maksimović smatra da temelji manastira i groblje kao i zelenilo ne bi imali estetsku vrijednost, a kao dokaz navodi primjer nekog slično ozelenjenog prostora u Beogradu. Maksimović smatra da objekat treba fotografisati, a objekte od kulturne vrijednosti skloniti i smjestiti u lapidarijum.

Mijušković izjavljuje da ostaje pri svom ranijem mišljenju, kako je to izneseno u zaključcima komisije NOO-e i da objekte od kulturne vrijednosti sa spomenika treba prenijeti i smjestiti u crkvu sv. Franje u zidinama.

Prof. Dobrović izjavljuje da po njegovom mišljenju prostor ispred Gurdića ne bi ni po koju cijenu trebalo upotrebiti za gradilište, bez obzira na otkriveno groblje. Obrazloženje za to je dao u toku diskusije, a nalazi se i u objavljenoj ekspertizi. Ovo tim više što se radi i o važnom kulturno-istorijskom spomeniku.

Prof. Bošković izjavljuje da je objekat od velike kulturne i političke vrijednosti pa treba da ostane na mjestu gdje se nalazi, da se kultiviše i ozeleni.

Arh. Zdravković također izjavljuje da je spomenik od velike kulturne vrijednosti i treba ga sačuvati na mjestu gdje se nalazi. Zatim je izjavio da žali što je odsutan član Komisije, dr Cvito

Fisković, kao i arhitekta Vojislav Đokić. U vezi sa tim pita da li postoji mogućnost da se njihovo mišljenje uzme u obzir putem dostavljanja zapisnika i zaključaka jer je vrlo važno da se jedan član Komisije složi sa zapisnikom i zaključcima.

Dr Plamenac čita dopis dr Cvita Fiskovića iz kojeg se vidi da ga je začudio nesmotreni gest NOO-e Kotor u vezi sa navedenim objektom i izjavljuje da će učestvovati u radu Komisije. Zatim je Plamenac upoznao Komisiju da je kasnije Fisković obavijestio Zavod da ne može doći zbog bolesti, pa bi se on, Plamenac, pridružio predlogu arhitekta Zdravkovića da se Fiskoviću pošalju zapisnik i zaključci da po njima da svoje mišljenje. Po pitanju spornog objekta Plamenac je izjavio da ostaje pri stavu koji je zauzeo Zavod, tj. da spomenik ima kulturnu vrijednost, da treba da ostane na mjestu gdje se nalazi i da će Zavod pristupiti njegovom uređenju i konzervaciji.

Seferović se ne slaže sa predlozima Zdravkovića i Plamenca da se šalje materijal i zaključci odsutnim članovima. Po tom predlogu je odlučeno da se odsutnim članovima Komisije ne šalje materijal i zaključci Komisije da o njima daju svoje mišljenje, a stvar je Savjeta za kulturu NRCG da li će od odsutnih članova tražiti njihovo mišljenje po pitanju o kome je Komisija donijela zaključke.

Na kraju, na predlog predsjednika Komisije, Boškovića, prišlo se izradi zaključaka, koji su usvojeni i potpisani, u slijedećem tekstu:

»Komisija je poslije svestrane diskusije problema koji joj je stavljen u zadatak, a o kojoj se prilaže potpisani zapisnik, došla do slijedećih zaključaka:

Komisija smatra da otkopani ostaci srednjovjekovnog franjevačkog manastira i niza grobnica koji se u ovom kompleksu nalaze predstavlja kulturno-istorijsku vrijednost za grad Kotor.

Komisija nije, međutim, mogla da nađe zajednički stav u odnosu daljeg postupka prema ovim ostacima.

Četiri člana Komisije: Đurđe Bošković, Nikola Dobrović, Milutin Plamenac i Ivan Zdravković smatraju da objekat koji je u pitanju predstavlja takvu kulturnu i kulturno-političku vrijednost koja premaša interes samog Kotora i uklapa se u kulturno-istorijske vrijednosti prošlosti našeg naroda uopšte i treba da bude sačuvan na mjestu na kome se nalazi. U vezi s tim ovi članovi smatraju da prilikom daljeg rješavanja urbanističke problematike grada Kotora treba naći takvo rješenje koje će uklopiti u svom sklopu ozelenjenu i urbanistički uređenu površinu terena na kome se nalazio nekadašnji franjevački manastir, čije ostatke treba tehnički zaštititi.

Da bi se to postiglo, po mišljenju svih članova Komisije postoje ozbiljne mogućnosti kao i jedna uistinu zdrava i savremena urbanistička kompozicija. Ovo bi, pored zaštite samog kulturno-isto-

rijskog objekta, pružilo mogućnost dobijanja jedne šire ozelenjene površine u urbanističkom sklopu novog dijela grada, a s druge strane pružilo mogućnost sagledavanja likovne prostorne plastike staroga grada.

Tri člana Komisije: Maksimović Branko, Seferović Branko i Mijušković Slavko smatraju da objekat u osnovi zauzima takav položaj u odnosu na mogućnost pravilnog urbanističkog razvoja Kotora i posebno na potrebu stvaranja budućeg poslovnog društvenog centra Kotora, da bi zadržavanje tog objekta na tom mjestu onemogućilo ostvarenje novog centra sa položajem koji bi imao slična urbanistička svojstva. Tri člana smatraju da je društvena vrijednost tog prostora i s obzirom na već postojeće objekte pošte, hotela i određenog položaja nove poslovne zgrade »Jugooceanija« takva da ona zahtijeva značajniju i složeniju društvenu sadržinu nego što bi predstavljao konzervirani objekat uokviren zelenilom.

Njihov je stav da bi sve vrijednosne pokretne objekte od kamena trebalo prenijeti u noviju postojeću crkvu sv. Franje u zidinama, a druge eventualno pronađene objekte u Pomorski muzej do formiranja zavičajnog muzeja, dok bi kosti umrlih trebalo sahraniti na groblju u Škaljarima u zajedničkoj grobnici sa natpisom koji bi sadržavao odgovarajuće podatke. U tu svrhu trebalo bi izvršiti stručno arheološko otkopavanje onih grobova koji do sada nijesu otkopani.

Komisija smatra da je sa ovim izvršila zadatak koji joj je povjeren, a na Sekretarijatu Savjeta za kulturu NRCG, na Zavodu za zaštitu spomenika kulture NRCG i Narodnom odboru opštine Kotor je da zauzmu svoje stavove u odnosu na ovakve zaključke Komisije³⁹.

Gornji predlog Komisije, naime da ostaci spomenika ostanu *in situ*, usvojio je Savjet za kulturu SRCG, pa je tako dalja sudbina otkrivenih arheoloških ostataka prepuštena Zavodu za zaštitu spomenika kulture SRCG.

Pisac ovih redova, koji je učestvovao u radu triju komisija i u njima uporno zagovarao preseljenje i bezbjedni smještaj vrijednih ostataka, nije ipak tada mogao misliti da će razorni elementi, na koje je baš on veoma uporno i ubjedljivo ukazivao, tako brzo dovesti ostatke otkrivenog spomenika u stanje u kojem se oni sada (1975. god.) nalaze. To stanje je zaista takvo da izaziva žalost ne samo kod onih koji sudbinu tih ostataka prate — uporno zagovarajući njihovo spašavanje — od dana njihovog otkrivanja, već i kod onih koji ih sada po prvi put vide.

---

³⁹ IAK — OP CCLIX, br. 8/1 — 20.

Résumé

LES RESTES D'UN MONUMENT DU XIIIème SIÈCLE A KOTOR

Par Dr. Slavko MIJUŠKOVIĆ

Dans cet article, après un sommaire historique du monastère Sv. Franja (St. François) que la reine Hélène, veuve d'Uroš I, avait élevé devant les remparts mêmes de Kotor, en 1288, on décrit sa destruction immédiatement avant l'attaque de Kotor par les Turcs en 1657, à cause de la supposition justifiée que les Turcs puissent en profiter comme abri, à l'occasion du siège.

Peu après la destruction du monastère, au lieu de le reconstruire à la même place, on a édifié, en 1668, un nouveau monastère formé d'un couvent et d'une église Sv. Franja, à l'intérieur des remparts de la ville et avec les matériaux du monastère démoli.

En juillet 1954, quand la Mairie de Kotor, dans l'intention de bâtir un immeuble sur le terrain du monastère d'autrefois, a ordonné de niveler le terrain correspondant, on a découvert des restes du monastère, de l'église et du cimetière Sv. Franja. C'est alors qu'est survenu un litige entre la Mairie de Kotor qui considérait que les restes archéologiques de valeur, trouvés dur le terrain, fussent transportés et pour toujours ensevelis dans la nouvelle église Sv. Franja, et l'Institut pour la protection des monuments de la culture de la R. S. du Monténégro qui a exigé que ces restes demeurent sur place. Pour résoudre cette question, outre la Mairie et l'Institut, participaient l'Institut fédéral pour la protection de la culture et l'Institut archéologique serbe de l'académie des sciences et des beaux arts. C'est à peine qu'à la proposition de la troisième commission formée par le Conseil de la culture de la R. S. du Monténégro que la décision définitive a été prise de laisser les restes du monument demeurent sur la place même où ils ont été découverts.

Dans l'article est exposé tout le cours du différend avec tous les détails des arguments présenté par les deux partis adverses.

D'après l'opinion de l'auteur de cet article qui a participé au travail des trois commissions et qui, d'une façon tenace, a soutenu la question que, vus les divers éléments destructifs notamment la source indomptable de Gurdić et les grandes inondations, les restes soient transportés en un endroit sûr car il est impossible de les garder en permanence sur la même place.

Son opinion trouve sa justification dans la constatation où se trouvent les restes archéologiques découverts il n'y a pas longtemps et qui sont dans un état lamentable.